

СИСТЕМА ОСВІТИ В УКРАЇНІ У XVI-XVIII СТОЛІТТЯХ

Кращі риси народної педагогіки були втілені в козацькій освіті, яка формувала у підростаючих поколінь синівську вірність рідній землі, духовність, героїко-патріотичні традиції козацької державності, пріоритет високих лицарських якостей, пошани до старших.

Мабуть, усі пам'ятають початок чудової повісті М.В. Гоголя „Тарас Бульба”, в якій він подає повну картину традиційної козацької освіти. Додому, в садибу запорозького полковника Тараса Бульби повертаються з Києво-Могилянської академії (колегії) після тривалого навчання його сини – Остап та Андрій, що набули вищої освіти, але батько негайно виряджає їх у козацьку науку, на Січ. Пояснюючи своє рішення, Бульба каже: „Ось де наука так наука! Там вам школа; там тільки наберетеся розуму” [3, с. 9]

І дійсно, головним завданням козацької педагогіки була підготовка фізично загартованих, мужніх воїнів, захисників рідного краю від чужеземного поневолення. Ідеалом козацької педагогіки була вільна, незламна людина.

Однією з характерних рис української культури козацької доби (XVI-XVIII ст.) була зацікавленість суспільства у розвитку системи освіти. Як відомо, українська культура розвивалася в умовах протистояння католицької та православної церков, коли кожна зі сторін прагнула використати якомога більше засобів для посилення свого впливу. Як результат такого своєрідного „змагання” за розум та душі українців стала розгалужена мережа різноманітних шкіл.

Павло Алеппський, грек із Сирії, супроводжуючи свого батька антіохійського патріарха Макарія III у подорожі Україною у 1654-1656 рр. відзначав у своїх нотатках культурність українського населення: «По всій Козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок церковної служби та церковний спів. Крім того, священники навчають сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях» [7, с. 265].

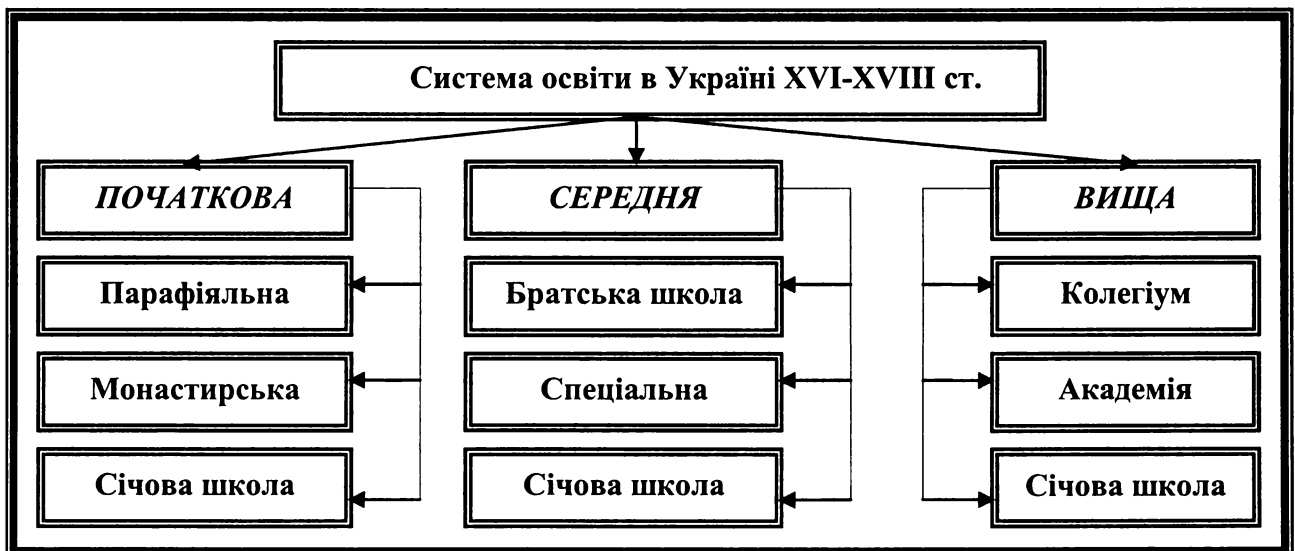
Один із членів шведського посольства Я.Гільденбрандт у своїх дорожніх записках зауважив, що під час подорожі до них було приставлено козака, який володів французькою мовою, а видатний дослідник українського козацтва Д. Яворницький описує один з прийомів делегації запорозьких козаків Катериною II, де з вігальними промовами виступило кілька чоловік, причому один французькою, другий англійською, третій італійською, четвертий німецькою, а п'ятий – латинською мовами. [8, с. 34].

Петро I у 1698 р. скаржився патріарху: „Священники у нас грамоте мало умеют... Ежели бы их в обучение послать в Киев в школы” [10, с. 62].

А.О. Скальковський, навпаки досить скептично оцінював „писемну освіченість” Запорозького військового товариства: „Запорожжя не могло писати книжки, а вже написані з натугою і дуже рідко читало”. Правда, він зауважував, що це не говорить про відсутність обізнаних людей, хоча вважав, що „грамотність обмежувалася умінням читати й писати, а писемність, якщо існувала, то лиш з-поміж січового духовенства та по канцеляріях” [12, с. 205].

Говорячи про рівень освіченості запорозьких козаків, Д. Яворницький наводить такі дані: 1763 року курінні отамани й деякі діди дали в Коші розписку суворо дотримуватись усіх внутрішніх розпорядків: тоді на 13 неписьменних в одному курені виявилось 15 письменних. 1779 року, вже після падіння Січі, коли запорожці присягали російському престолові, то з 69 чоловік, що склали присягу, 37 виявилось освічених, а 32 неосвічених. Факт у найвищій мірі повчальний, на слушне зауваження вченого, бо свідчить про досить високий відсоток грамотності населення України. [14, с. 453].

Як зазначалося раніше, система освіти в Україні XVI-XVIII ст. мала розгалужену мережу шкіл, яка охоплювала три освітні рівні: початковий, середній та вищий. Як видно зі схеми, можна виділити такі типи навчальних закладів:

1. Парафіяльні та монастирські школи.
2. Січові школи.
3. Братські школи.
4. Спеціальні школи.
5. Колегіуми.
6. Академії.

Тривалий час основним типом навчальних закладів були *початкові церковно-парафіяльні школи* при церквах та православних монастирях, де здобували освіту діти козацької старшини, духовенства, заможних міщан. Документи засвідчують про обов'язкове зведення школи при церкві. Так, у «Грамоті Короля Сигізмунда III» про побудову богадільні й церкви зі школою 1619 р. прямо сказано: «...И в оном городе нашем Луцке имеет брацтво милосердия. Для того, принимая на себя попечение о заложении и надлежащем построении той богодельни Ресской с церковью, в которой бы и сами они и сказанные нищие отправляли свое богослужение, и со школою для благочестивого научения молодых людей потребною» [8, с. 35]. З 1602 р. монастирська школа існувала при Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі (в межах сучасного м.Новомосковська Дніпропетровської обл.). У цих школах дякі або ченці навчали учнів грамоті, письму, церковному читанню, співу, молитвам, закону божому [9, с. 244]. Але найціннішою прикметою таких шкіл було те, що засновувалися вони за ініціативою сільської громади, яка, розуміючи потребу навчання дітей, запрошувала вчителя, утримувала його й давала помешкання під школу [11, с. 211].

До створення шкіл прилучилось і козацтво. Перша початкова *січова школа* була відкрита в 1576 р., а вже з початку XVII ст. вона існувала як монастирська школа при Самарському монастирі. До січових шкіл відносилися заклади, які були відкриті та утримувалися на кошти Війська Запорозького Низового. У них навчалися козацькі діти з населених пунктів паланок, а також джури – підлітки, що бралися для виховання досвідченими козаками та військовою старшиною з України. Юнаки-джури ходили з козаками в походи, де засвоювали суворий курс фізичного та військового виховання.

Біля церкви з одного боку будувався шпиталь для лікування хворих та поранених козаків, а з іншого – школа. В січовій школі у різні часи навчалось від 20 до 100 школярів, серед яких були і дорослі, й діти. Навчання в усіх школах на Запорожжі велось рідною мовою. Вчилися учні читанню, співам і письму. У школі існувало «курінне управління», тобто учнівське самоврядування, яке мало особливий, але схожий на військо громадський устрій. Школярі обирали зі свого середовища двох отаманів — одного для дорослих, другого для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або переобирали після закінчення року. [14, с. 452].

Головним учителем січової школи був ієромонах-уставник (дидакал) – вихованець Київської академії або ж тієї самої січової школи. Окрім своїх прямих обов'язків наставника він виконував і другорядні: сповідав і причащав хворих, ховав померлих, бо як правило, був ще і дячком місцевої церкви, дбав про здоров'я хлопчиків, виводив їх при пошестях «на свіжу воду» в луки і про всі випадки в школі детально доповідав кошовому отаману. Так, за свідченням А.О. Скальковського, уставник Січової школи ієромонах Леонід під час поширення моровиці на Січі в 1760 році, аби врятувати своїх вихованців від хвороби, вивіз понад 100 учнів в інше місце за річкою Підпільною. [12, с. 343].

Напередодні зруйнування Січі на землях Війська Запорозького існувало близько 44 початкових шкіл.

У 1659 р. за часів Богдана Хмельницького на Чортомлицькій Січі було відкрито *середню школу*, де викладалися піїтика, математика, риторика, географія, астрономія, військова справа. Школа мала назву Січова центральна. У ній навчалось 50 малолітніх і близько 30 учнів старшого віку (молодиків). Подібні школи існували майже в усіх козацьких паланках.

1754 року на Січі з ініціативи кошового отамана Якіма Гнатовича була відкрита *вища школа*, в якій готували полкову старшину, тлумачів (перекладачів), військових канцеляристів для паланок. [1, с. 147].

Започаткована була також спеціальна школа “вокальної музики і церковного співу”. Керував нею “знаменитий читака і співака” Михайло Кафізма. Тут навчали партесного (багатоголосного) співу, готували читців і співаків для церков. У 1770 році вона була переведена із Січі до Орлівщини (сучасне однойменне село на лівому березі річки Орелі у Новомосковському районі Дніпропетровської області) [14, с. 452-453].

За часів кошового Петра Калнишевського існувало три спеціальних і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах. У школах при Святопокровській січовій церкві діти від 12 до 17 років навчалися письму, «цифірі», закону Божому, українській та старослов'янській мовам, іншим наукам.

Загальне управління всіма школами зосереджувалося у руках кошового отамана, отже, в останнє

десятиріччя існування Запорозької Січі – у кошового отамана Петра Калнишевського. Безпосереднє управління належало начальнику «світської освіти дітей», тобто вибраному на цю посаду запорозькому старшині, якому надавалося звання «військового служителя».

Калнишевський дбав, щоб ті демократичні й гуманні принципи, які склалися в системі освіти на Запорозжжі, не порушувалися, оберігав національний характер школи, дух глибокої любові до рідного народу, його культури, віри, звичаїв.

Покарання різкими засуджувалося, цінувалося умовляння, роз'яснення, «самовільне каяття», «словесне катування».

Кошовий отаман Калнишевський дбав, аби школи мали відповідні умови для навчання й життя, своєчасно забезпечувалися приміщенням, харчами, книгами. Вся справа освіти була взята «на кошти війська». За традицією при розподілі платні, провіанту, прибутків із торгівлі, промислів, воєнної здобичі видавали «звичаєм узаконену» частину на школу. Так, за розписом 1768 року щорічного грошового утримання, яке надавалося Війську Запорозькому Низовому російським урядом, на школярів виділялося по 3 карбованці на учня та 4 чверті борошна та круп на школу [12, с. 118, 156]. Скарбниця школи поповнювалась пожертвуваннями парафіян, бо жертви на школи вважалися доброю справою. Окрім того, школярі отримували доходи від колядування під вікнами січового товариства та поздоровлення його на свята Різдва Христового, Нового Року і Христового Воскресіння. Їм також видавали певну частку свинцю та пороху, які щорічно надходили до Січі зі столиці. [14, с. 452].

Запорозькі козацькі школи мали чітко виражений національний характер. Навчання у них велось українською мовою. Вихованці вчилися читати, писати, рахувати, вивчали Закон Божий. На Січі учні не тільки оволодівали науками і церковним співом, а й проходили суворий курс фізичного і воєнного виховання. Козацька служба вимагала високого рівня духовності й за-гартованості, витривалості до голоду і спеки, дощу і снігу, до від-сутності харчів і питної води, що поєднувалося з вихованням моральності, лицарської честі. Молодь постійно розвивала свої природні задатки, вдосконалювала тіло та набувала навички у різних видах змагань, боротьбі, танцях. Змагання проводилися з веслування, плавання, пірнання, бігу, стрибків, кінних перегонів, стрільби, фехтування, герців тощо. Проводились також змагання з різних видів боротьби – “Спасу”, “Гойдку”, “Навхрест”, “На ремнях”, “На палицях”. До речі, у танцях “Гопаку” та “Метелиці” також були елементи бойової підготовки.

У непрохідних дніпровських плавнях козацька молодь під наглядом найбільш досвідчених запорозжців у постійній праці загартовувала своє здоров'я, силу і спритність. Цьому сприяло полювання, плавання, рибальство та постійні змагання з веслування. Найбільш відповідальним випробуванням для молоді було подолання дніпровських порогів, і тільки тоді вони отримували звання “істинного” запорозького козака”

Аналіз джерел та наукової літератури з історії Запорозького козацтва наводить на те, що на Січі існував культ фізичної досконалості. Як свідчать літописи, фізично і морально слабкого козака товариство ніколи не обирало в старшини. Іноземці, які бували на Запорозжжі у XVI-XVIII ст., у своїх спогадах відзначали силу козаків і те, що помирають вони в глибокій старості.

У січовій педагогіці головний акцент ставився на неписані закони, які складали кодекси лицарської честі та звитяги. Вихована на основі цих законів молодь була високодуховною, що відзначали усі, кому доводилося бувати на Січі. У навчанні і вихованні молоді була задіяна уся козацька громада.

Своїх вихованців Кіш рекомендував в усі парафії «Вольностей Війська Запорозького». Населенню заборонялось брати попа без погодження з Кошем. Та мешканці навколишніх сіл, споконвіку шануючи все, що пов'язане із Січчю, охоче зверталися туди з клопотанням прислати їм «запорозького священника».

1774 р. парафіяни с. Котовки (сучасне однойменне село Магдалинівського району Дніпропетровської області), яке було розташоване в межах «вольностей», в Орільській паланці, клопотали перед Кошем, аби його керівництво надіслало попа до щойно збудованої церкви. Останній кошовий Війська Запорозького Петро Калнишевський рекомендував вихованця Січової школи Івана Висоту, написавши «презентального листа» Київському митрополитові про ухвалення такого акту, і в травні 1775 року Висота був призначений туди «на всю парафію». То був чи не останній акт автономного Запорозького уряду.

Трохи згодом, того ж таки 1775 року, оточивши козацьке військо великими силами і вдавшись до хитрощів, Катерина II заарештувала всю січову старшину, Січ розігнала, а її вождя, Петра Калнишевського, ув'язнила у Соловецькому монастирі, де він просидів двадцять сім років. Разом із Січчю було ліквідовано і її школу.

З таблиці „Мережа шкіл в Україні у XVIII ст.” видна вражаюча кількість навчальних закладів усіх рівнів, які діяли на території Гетьманської України.

Таблиця „Мережа шкіл в Україні у XVIII ст.”

Дата	Місце розташування	К-сть шкіл	К-сть поселень	Джерело
1740-1748	7 полків Гетьманщини: Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський	866	1099	Полонська-Василенко Н. [11, с. 211].
1768	Повіти: Городенський, Сосницький, Чернігівський	134		Полонська-Василенко Н. [11, с. 211].
70-ті рр. XVIIIст.	4 полки Слобідської України	124		Полонська-Василенко Н. [11, с. 211].
		129		Історія України. [6, с. 353].
1775	Землі Війська Запорозького	44	45 сіл, 1 602 зимівники	Швидько Г.К. [13, с. 292-293].

Значними осередками освіти у містах були братські школи, які засновувались і утримувалися так званими братствами – національно-релігійними й громадськими організаціями. У цих навчальних закладах, здебільшого середньої ланки освіти, вивчалися: літературна українська, грецька, польська, латинська мови, граматики, риторика та інші науки. Перша братська школа з'явилася у Львові 1586 р. на протидію антиукраїнським єзуїтським школам для підготовки вчителів та священників [13, с. 107]. У 1615 р. братська школа виникла у Києві. Основу навчального процесу в ній складала „сім вільних наук”: граматики, поезика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія і музика. Навчання тривало 8 років. [5, с. 161]. У братських школах панувала сувора дисципліна. Очоловав школу ректор. Крім того, відповідне братство виділяло двох наглядачів (схолархів), які контролювали роботу вчителів, навчання учнів, розв'язували господарчі проблеми. В цих закладах навчалися діти з різних суспільних станів – міщан, козаків, духовенства і шляхти. Сироти та учні з незаможних родин жили у бурсах (гуртожитках) [4, с. 88].

Одним з найбільш відданих українській культурі людей був князь Костянтин Василь Острозький. У 1576 р. у своєму маєтку він відкрив перший православний навчальний заклад вищого рівня – Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум, куди для роботи були запрошені фахівці з ряду європейських країн. У колегіумі вивчалися давньослов'янська, грецька і латинська мови, а також цикл дисциплін, який називався за традицією „сім вільних наук” У ній було поєднано кращі традиції освіти Київської Русі та досягнення західноєвропейських університетів. При колегіумі була створена друкарня, в якій першодрукар Іван Федоров здійснив перевидання українського „Букваря” та видання „Острозької Біблії”

Важливу роль у справі розвитку освіти відіграв Петро Могила, за ініціативою якого у 1632 р. на базі Київської братської школи та школи Києво-Печерської лаври був створений новий навчальний заклад, який дістав назву на його честь – Києво-Могилянський колегіум. В основі 12-річного курсу навчання знаходилися „сім вільних наук” У 1-3 класах вчили основ латинської мови, граматики, а після 5-го класу спудей (учні) повинні були вільно володіти латиною аж до складання промов і віршів, у 8-12 класах вивчали богословські науки. Класи філософії включали схоластичну філософію, логіку, фізику, метафізику, етику, математику, географію, основи наук про Землю і космос. Це, по суті, була вища світська освіта. А з 1690 р. в колегіумі зорганізовано вищі богословські студії. Вчилися діти всіх станів – від аристократів до козаків і селян. У навчальному процесі використовувалися такі прогресивні форми, як дискусії, театральні вистави, заохочення кращих учнів, складання екзаменів комісією, а не одному професору, спільні заходи студентів і викладачів. Важливо, що колегіум мав гуртожиток, це було рідкістю на той час. У 1736 р. у колегіумі навчалися крім українців росіяни та білоруси, а також 127 студентів з європейських країн. Сучасники прирівнювали колегіум до університетів, але незважаючи на те, що за Гадяцьким договором 1658 р. й було надане звання Академії, нова назва юридично була закріплена лише у 1701 р. з ініціативи гетьмана Івана Мазепи.

У 1700 р. колегіум з'явився у Чернігові, в 1726 р. – у Харкові, у 1738 р. – у Переяславі.

Таким чином, у XVI – першій половині XVIII ст. в Україні широко розповсюдилася шкільна справа та ідеї освіти. Унікальним досягненням був високий відсоток освічених людей (до 90%). Позитивною рисою була доступність, нестановий, демократичний характер освіти. Діти всіх соціальних груп могли вчитися, оскільки навчання було безкоштовним. Однак освіта була досить відірвана від життя. Жива мова народу практично не впроваджувалася в навчальний процес, який проходив, головню, латиною. Традиція широкої початкової освіти була перервана разом з закріпаченням українських селян наприкінці XVIII ст. при Катерині II.

Треба зазначити, що в Україні протягом XVI-XVIII ст. сформувалася освітня галузь, в якій міцно поєднувалися принципи навчання та виховання. Як Запорозька Січ була унікальним явищем у світовій

історії, так і козацька педагогіка – феноменальне явище і складова української етнопедагогіки. Вона в усній формі зберегла, передаючи з покоління до покоління, найкращі духовні цінності народу, досвід виховання, формування і навчання особистості, неписані закони кодексу лицарської честі, що передбачали:

любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини-України;

готовність захищати слабших, молодших, зокрема дітей;

шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі;

непохитна відданість ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, скромність і працьовитість тощо);

відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави;

турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі;

прагнення до жертвності та меценатства;

цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму;

уміння скрізь і всюди чинити шляхетно, виявляти інші чесноти;

героїзм, готовність боротися до загибелі за волю, честь і славу України;

нехтування небезпекою, коли справа стосується нещастя рідних, друзів, побратимів;

подвижництво у праці в ім'я свободи і незалежності України.

Література:

1. *Апанович О.М.* Гетьмани і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 193. – 288 с.
2. *Волкова Н.П.* Педагогіка. – К.: Академія, 2002. – 576 с.
3. *Гоголь Н.В.* Тарас Бульба. – Одеса: Маяк, 1981. – 120 с.
4. Довідник з історії України. / Під заг. Ред. Підкови І., Шуста Р. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
5. *Іваненко В.В., Недосєкіна Т.В.* Історія України / Навчальний посібник для 5 класу загальноосвітньої школи. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2003. – 376 с.
6. Історія України. / Курс лекцій під керівн. Мельника Л.Г. – К.: Либідь, 1991. – 576 с.
7. Історія України в документах і матеріалах. – Т. III. – К.: АН УРСР, 1941. – С. 265.
8. *Малєжик М.* Школа в Запорозькій Січі: Культуролог. студії // Українська культура. – 1996. – 2. С. 34-35.
9. *Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С.* Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, Січ, 1991. – 302 с.
10. *Огієнко І.* Українська культура. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
11. *Половська-Василенко Н.* Історія України. – Т.2. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.
12. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 678 с.
13. *Швидько Г.К.* Історія України XVI-XVIII ст. / Підручник для 8 класу середньої школи. – К.: Генеза, 1999. – 368 с.
14. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – 592 с.

СОЛОВЕЦЬКИЙ КРЕМЛЬ

